

УДК 94:070(477-25)“1905/1907”

Вікторія Юрченко

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНОМОВНОЇ ПЕРІОДИЧНОЇ ПРЕСИ В КИЄВІ ПІД ЧАС І ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 рр.

Досліджено вплив революції 1905–1907 рр. на розвиток україномовної періодичної преси в Києві.

Ключові слова: революція 1905–1907 рр., цензурні установи, українська періодична преса.

Як писали у своїй праці В. Розенберг та В. Якушин, історія цензури повинна бути, безперечно, визнана дуже важливим і суттєвим розділом в історії російського життя і особливо літератури¹. Тому становище та розвиток преси неможливо вивчати без дослідження діяльності цензури по відношенню до україномовних видань.

Перші праці про ставлення царської цензури до діяльності української періодичної преси з'явилися на початку ХХ ст. Це були праці М. Грушевського, Б. Грінченка, Д. Дорошенка, С. Єфремова та інших. У них йшлося про становлення й розвиток національної преси та цензурні утиски проти неї.

Окремі аспекти діяльності цензурних установ (їхні антиукраїнські та антидемократичні дії) в контексті історії преси та видавничої справи досліджували Ф. Савченко, А. Бережний, В. Розенберг, Б. Єсін, С. Смірнов, В. Кізченко, О. Дей, В. Данілов². Цензурним утискам, заборонам та переслідуванням друку в Україні присвячено праці істориків української діаспори А. Животка та Н. Полонської-Василенко³.

У період незалежності України питання історії та діяльності імперських цензурних установ, у тому числі й київських, у контексті висвітлення історії видавничої справи та преси в українських губерніях, торкалися В. Гутковський, І. Крупський, П. Федоришин, І. Михайлин, О. Овсієнко, О. Сарнацький, В. Замлинський, М. Палієнко⁴.

Змістовні праці з історії українського друкованого слова написав М. Тимошик⁵. Відносини преси і цензурних установ Києва на поч. ХХ ст. розкрили у своїх статтях М. Щербак та Н. Щербак⁶.

Однак, на нашу думку, вивчення становища україномовної преси в Києві під час і після революції 1905–1907 рр. залишається актуальним.

З початком російської революції 1905–1907 рр. посилювались надії на вільний національний розвиток і національне самовизначення українців. Однією з головних рис того часу було виведення так званого «українського питання» на рівень

практичної політики. Першочерговим завданням національно-свідомих представників української громадськості було скасування Емського указу 1876 р., який фактично означав заборону українства. Свобода для української мови стала здобутком першої російської революції. Саме тоді українське суспільство отримало надію на створення національної преси рідною мовою. Треба зазначити, що до цього часу, внаслідок русифікаторської політики царського уряду, україномовної періодичної преси на Наддніпрянщині практично не існувало.

17 жовтня 1905 р. проголошено царський маніфест, яким населенню дарувалися свободи совісті, слова, зібрань, союзів⁷. Після його обнародування Головне управління у справах друку в своєму циркулярі губернаторам від 19 жовтня 1905 р. роз'яснювало, що він має послугувати основою для вироблення закону на зміну чинного статуту про цензуру, що аж до видання його всі законоположення, що визначали діяльність установ і осіб цензурного відомства, залишаються в повній силі; саме ж ставлення цензури до друкованих творів повинно корінним чином змінитися...⁸. Далі у циркулярі говорилося, що цензурному відомству у своїй діяльності в даний час потрібно, передусім, взяти за основу кримінальне законодавство, яке передбачало низку злочинів, що можуть здійснюватися пресою.⁹ Відмінялися всі циркулярні розпорядження, видані на підставі 140 статті статуту про цензуру і друк (стаття надавала право міністру внутрішніх справ забороняти обговорення в пресі питань державного значення).

Ось як охарактеризував цей період у своїх спогадах цензор А. Єгоров: «Віднині немає більше різниці між звільненими в обох столицях від попередньої цензури періодичними виданнями і такими в провінції, які, як і перші, виходять уже без попереднього перегляду цензури... і які, так і інші, караються вже *postfactum* за скоєні ними діяння злочинного характеру кримінальни-

ми законами і відповідними статтями про покарання. Таким чином, Сизифова праця цензорів, яка зобов'язувала їх до того не допускати у пресі жодного рядка без перегляду і схвалення, замінена перевіркою вже віддрукованого матеріалу, з порушенням у випадках виявлення в ньому діянь «злочинного характеру» законним способом переслідування судовим порядком»¹⁰. Далі він писав, що з великою цікавістю слідкував за тим, як скористається своєю самостійністю звільнене друковане слово, і був розчарований, бо, «вирвавшись із-під цензурного ярма, що тяжіло над ним стільки років, воно як розгнуданий кінь, рвалося вперед, нерозбірливо попираючи все, що траплялося на його шляху...»¹¹.

З 19 жовтня до 24 листопада, коли з'явилися Тимчасові правила про періодичні видання, настав період безцензурності, коли видання виходили без будь-яких дозволів. 24 листопада 1905 р. отримали силу закону «Тимчасові правила про періодичну пресу». Попередня цензура для видань, що виходили у містах, адміністративні стягнення, грошові застави і стаття 140 були відмінені. Відповідальність за злочини у галузі друку визначалася судом. Було запроваджено явочний порядок заснування періодичних видань. Редактором міг бути лише російський підданий, який досягнув двадцятип'ятирічного віку, і володів усіма громадянськими правами. У випадку заміни відповідального редактора чи при інших змінах необхідно було упродовж трьох днів повідомити про це цензуру. Кожний номер видання одночасно з виходом його в світ повинен був доставлятися місцевій установі чи посадовій особі цензурного відомства. Номер міг бути арештований після порушення судового переслідування, суд міг призупинити видання до судового вироку. Часто призупинення періодичного видання могло привести до його закриття і розорення видавця. Порушники закону штрафувалися (до 500 крб.), могли бути заарештовані на строк до 3 місяців або ув'язнені на термін від 2 до 16 місяців чи поміщені у виправний будинок, вислані на поселення¹². Київський цензор С. Щоголев писав, що закон про свободу друку від 24 листопада 1905 р. «створив у Росії десятки мильних пузирів – органів української преси (не лише на півдні, але й в столицях)... Більшість з них не дожило до наших днів і загинуло від «ху-досочия і безгрошів'я»¹³.

Однак, з часом почалося поступове обмеження свободи слова. 26 листопада МВС запропонувало губернаторам, щоб місцеві цензори під особисту відповідальність наглядали за своїми

виданнями і з усіх виявлених ними порушеннях закону негайно порушували судове переслідування, доповідаючи про це в Головне управління в справах друку. Репресії зростали. У Києві, за даними генерал-губернатора, лише з грудня 1905 р. до 21 січня 1906 р. було порушено 74 кримінальні справи проти редакторів різних місцевих газет, здебільшого українських¹⁴.

Через два місяці після жовтневого маніфесту 1905 р. у Києві почала виходити перша україномовна щоденна газета «Громадська Думка». 19 грудня 1905 р. київський губернатор повідомив у цензурний комітет про дозвіл на видання цієї газети «з покладенням обов'язків відповідального редактора на В. Леонтовича»¹⁵, а 31 грудня вийшов її перший номер. Ось що писав з цього приводу Євген Чикаленко: «Як почала виходити газета то почалася й мука для всіх нас. Випустили ми перше число, здається в кількості 5 тисяч примірників. Другого дня, себто 01.01.1906 року, я зранку вийшов на вулицю придивлятися, чи розкуповують «Громадську Думку» у газетників. Помітив я, що публіка справді зацікавилася новою українською газетою й охоче її купує. На другий день, коли я прийшов до редакції, то довідався, що наше перше число вже сконфісковано, що була поліція, забрала кількасот примірників, а решту встигли сховати...»¹⁶.

Уже на початку січня 1906 р. київський окремий цензор О. Сидоров подав генерал-губернатору доповідну записку про «безсумнівно шкідливий напрям» газет «Громадська Думка», «Свобода и право» та «Киевские отклики». Ось її зміст: «Вважаю обов'язком доповісти, що газета «Громадська Думка», яка видається на малоросійському наріччі, відзначається тенденційністю і систематично пропагує ідею автономії Малоросії...»¹⁷. Постійні доноси про шкідливий напрям газети не могли залишитися без результату. Вже на № 12 «Громадської Думки» з'явився надпис генерал-губернатора Сухомлинова: «цю революційну «Думку» давно пора закрити». 25 січня 1906 р. вийшла його постанова про призупинення, на основі 14 п. ст. 19 правил про місцевості, оголошені на військовому стані, видання «Громадської Думки» на час дії останнього у м. Києві.

31 січня від О. Сидорова на ім'я генерал-губернатора за № 116 надійшла доповідна записка про те, що редактор-видавець газети «Громадська Думка» В. Леонтович надав докази, що статті, за які вона призупинена, були надруковані за його відсутності в м. Києві, у зв'язку з чим він просить дозволити йому поновити її ви-

дання. Сухомлинов відмінив свою постанову про закриття газети, і вона почала виходити знову. Проте 18 серпня після обшуку в редакції її знову було призупинено на основі того ж 14 п. ст. 19 правил про місцевості, оголошені на військовому стані.

«Громадську думку» змінила газета «Рада», яка мала опозиційний характер, без належності, проте, до певної опозиційної партії. Видавцем її був знову Є. Чикаленко, який витрачав багато коштів на підтримку української літератури і журналістики. «Раді», як і іншим українським виданням, надавав також підтримку В. Смиренко. Відповідальним редактором її був М. Павловський, головними співробітниками: Ф. Матушевський, Б. Грінченко, Є. Єфремов, та ін. У газеті «Рада» від 1-го до 66-го номера часопису зазначалося, що редактором-видавцем газети був Б. Грінченко, хоча фактично її редагував Ф. Матушевський. Він контролював увесь редакційно-видавничий процес, редагував зміст і мову рукописів, спілкувався з видавництвами тощо.

Впродовж 1907 р. газету «Рада» 7 разів штрафували на суму 800 крб. Її редактори несли покарання за рішенням суду.

В архівних фондах київських цензурних установ є безліч постанов київського губернатора про притягнення до відповідальності редакторів газети. Наприклад, у постанові від 17 лютого 1909 р. вказано: «... в № 37 газети на малоросійському наріччі «Рада» вміщена стаття під заголовком «Серед бруду»... Редактора названої газети Мефодія Івановича Павловського в адміністративному порядку оштрафувати на 300 крб.»¹⁸.

У 1906 р. у Києві під редакцією В. Леонтовича почав видаватися щомісячний журнал українською мовою під назвою «Нова Громада» з такою програмою:

1. Белетристика: вірші, повісті, романи, драматичні твори.
2. Публіцистичні і наукові статті з усіх галузей науки.
3. Огляд політичного і суспільного життя в Росії і за кордоном.
4. Критика і бібліографія.
5. Хроніка і поточні новини.
6. Оголошення.

Підписна ціна його – 6 крб на рік.

У цей же період свідоцтво на видання газети «Рідний край» було видано О. Косач. Підписна ціна його на рік – 3 крб, на півроку – 1 крб 50 коп., ціна окремого номеру в роздрібній торгівлі – 8 коп. Неодноразово редактор притягувалася до кримінальної відповідальності за вміщення в

журналі статей, в яких критикувалися дії влади. Наприклад, 24 вересня 1908 р. Київський тимчасовий комітет у справах друку розглянув справу про вміщення в «Рідному краю» передової статті «Наша праця» і зазначив, що «в цій статті, автор вказуючи українцям, що минулий визвольний, тобто революційний рух, застав їх невідготовленими, роз'єднаними і національно малосвідомими, закликає їх тепер... підготуватися до нової хвилі революційного руху... Резюмуючи викладене і всю цю статтю слід дійти до висновку, що автор наполегливо рекомендує українцям і закликає їх зайнятися підготовчою роботою до очікуваної ними нової хвилі революційного руху... Внаслідок цього Комітет постановив накласти арешт на № 32 газети «Рідний Край» і просить прокурора Київської судової палати про затвердження арешту і про притягнення редактора названої газети дружини дійсного статського радника Ольги Петрівни Косач... до кримінальної відповідальності...»¹⁹.

З 1907 р. у Києві видавався журнал «Літературно-науковий вісник». «Видавець, – як писалося у звіті цензурного комітету, – професор Львівського університету відомий українофіл Грушевський. Відповідальний редактор Красницький – підставна особа, фактичний – Грушевський. Головні співробітники згадані вище при характеристиці газети «Рада» малоросійські літератори Матушевський (засуджений як колишній редактор газети «Громадська думка») і Єфремов, відомий галиційський українофіл Іван Франко, Михайло Лозинський...» У звіті сказано, що виклад матеріалів у журналі вівся порівняно у стриманому і серйозному тоні²⁰.

Як правило, життя більшості українських періодичних видань було короткочасним, і причиною цього, передусім, була політика царського уряду. Незважаючи на формальне проголошення «свободи друку», він через свої адміністративні органи на місцях продовжував здійснювати пильний нагляд за періодичною пресою. І достатньо було найменшої підозри на «крамолу», щоб навіть лояльне щодо до урядової політики видання було піддане арешту і конфіскації, а редактора штрафували або ув'язнювали.

Становище провінційних і столичних видань було нерівноправним. Провінційна преса уважно слідувала за столичною, намагалася передрукувати для своїх читачів найбільш цікаві і важливі матеріали. Проте за це її суворо карала цензура. Сторінки газет і журналів тих років містять багато прикладів того, як за передрук із петербурзької і московської преси, статей, дозволених цензу-

рою, провінційні видання піддавалися штрафам і репресіям.

10 жовтня 1909 р. на засіданні цензурного комітету відбулося слухання справи про публікацію в «Літературно-науковому віснику» під редакцією С. Ф. Веселовського у V, VI, VII та XI книгах уривків із сатиричного твору Анатолія Франса «Острів пінгвінів»: «На засіданні комітету слухали доповідь про твір Анатолія Франса «Острів пінгвінів». Автор звинувачувався у кощунстві. Після доповіді про цей твір Комітет у справах друку постановив: «накласти арешт на книги V, VI, VII, IX журналу «Літературно-науковий вісник» за поточний рік, в якому надруковано твір Анатолія Франса «Острів пінгвінів» і просить прокурора Київського окружного суду про затвердження арешту і про притягнення до відповідальності редактора...»²¹. Цей же журнал конфісковано за опубліковану статтю М. Грушевського про І. Мазепу та І. Виговського, переклад якої одночасно був опублікований у російській газеті і не викликав репресій.

Складним було становище і самих цензорів у провінції. Про це писав цензор одеського цензурного комітету О. Єгоров: становище керівника цензури в провінції ще більш скрутне, ніж у самому Петербурзі. Там всі сумнівні питання і непорозуміння вирішувалися швидко на місці через особисті переговори голів комітетів з начальником Головного управління, а провінційним цензорам доводилося листуватися на величезні відстані з центральною владою, що доставляло значні незручності, оскільки «ніколи не можеш бути впевненим, що зрозуміли те, що ти хотів сказати, і часто не знаєш, який там погляд в цю хвилину з певного питання»²².

На практиці особисті якості того чи іншого цензора мали дуже велике значення, тому що від цих чиновників залежала не лише доля літературного твору, але й долі авторів, видавців, робітників редакції і друкарні. Один і той же твір вони могли оцінювати по-різному, тому що керувалися не стільки законом, скільки особистим поглядом, секретними циркулярами і вказівками начальства. Використовуючи дружні стосунки з цензорами, редактори могли розраховувати на деякі поступки при розгляді статей. Вони намагалися також використати у власних цілях різних впливових осіб і шукали покровителів у цензурному відомстві, щоб уберегти своє видання.

Деяких цензорів можна було підкупити. За певну суму вони «закривали очі» на «нецензурний» матеріал, що йшов у номер. Так, Є. Чикаленко у своїх спогадах писав: «...з цен-

зурою полагодили діло «миром» себто з того часу ми стали для неї дійною коровою, мусіли щомісяця платити хабара цензорів Сидорову та секретареві Опатовському, як і російські газети платили»²³.

Таким чином, революція 1905–1907 рр., скасувавши заборону українського друкованого слова, сприяла появі і збільшенню друкованої продукції українською мовою, проте кожне таке видання пильно контролювалося або заборонялося цензурою. Після придушення революції кількість періодичних видань постійно зменшувалася. Лише з 1911 р. вона почала повільно зростати.

¹ Розенберг В., Якушин В. Русская печать и цензура в прошлом и настоящем. – М.: Изд. М. Шабашниковых, 1905. – С. 1.

² Савченко Ф. Заборона українства 1876 року. – Х.: ДВУ, 1930. – 415 с.; Бережной А. Ф. Царская цензура и борьба большевиков за свободу печати (1895–1914) – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1967. – 287 с.; Его же. Русская легальная печать в годы первой мировой войны – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1975. – 152 с.; Розенберг В. А. Из истории русской печати – М.: Пламя, 1924. – 180 с.; Есин Б. И. Русская дореволюционная газета (1702–1917): краткий очерк – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1981. – 132 с.; Смирнов С. В. Легальная печать в годы первой русской революции – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1981. – 191 с.; Кизченко В. И. Первая российская революция и культурный процесс на Украине. – К.: Наук. думка, 1984. – 188 с.; Дей О. І. Українська революційно-демократична журналістика. – К.: Вид-во Акад. наук Укр. РСР, 1959. – 493 с.; Його ж. Історія української дожовтневої журналістики. – Львів: Вища шк., 1983. – 511 с.; Данилов В. «Киевская старина» по цензурным документам // Бібліологічні вісті. – 1925. – № 1/2. – С. 59–71.

³ Животко А. Історія української преси. – Мюнхен: Укр. техн.-госп. Ін-т, 1989–1990; Полонська-Василенко Н. Цензури утиски на Україні (До історії російської цензури на Україні на початку ХХ ст.) // Україна. – 1952. – № 7. – С. 511–515.

⁴ Гутковський В., Крупський І., Федоришин П. Українська журналістика Наддніпрянщини (II пол. XIX ст. – 1920 р.): Генезис, проблематика виступів, державотворча функція. – Львів: ЛА Піраміда, 2001. – 196 с.; Михайлин І. Л. Історія української журналістики. – Х.: Прапор, 2004. – 320 с.; Овсієнко О. Антиукраїнська цензурна політика // «Українське питання» в Російській імперії. – К, 1999. – Ч. 1. – С. 172–203; Сарнацький О. П. Адміністративні й цензурно-судові утиски царизмом легальної періодичної преси українських політичних партій у 1910–1914 роках // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Історія. – 2003. – Вип. 68/70. – С. 143–148; Його ж. Ставлення царської адміністрації та цензури до легальної преси українських політичних партій у 1914–1916 рр. // Іст. журн. – 2004. – № 9. – С. 25–37; Замлинський В. О., Палієнко М. Г. Журнал «Киевская

старина» під царською цензурою // Укр. іст. журн. – 1993. – № 10. – С. 62–75.

⁵ Тимошик М. Її величність книга. – К., 1999. – 308 с.; Його ж. Історія видавничої справи. – К., 2003. – 495 с.

⁶ Щербак М., Щербак Н. Цензура і преса в Києві на початку ХХ ст. // Сучасність. Історія. – 2007. – № 9. – С. 141–146; Щербак Н. Діяльність цензури в українських губерніях на початку ХХ ст. // Іст. журн. – 2007. – № 6. – С. 58–64.

⁷ Полное собрание законов Российской империи [Собр. III]. – СПб.: Гос. тип., 1908. – Т. 25. – № 26803.

⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 294, оп. 1, спр. 4а, арк. 288.

⁹ Там само.

¹⁰ Егоров А. Е. Страницы из прожитого // Цензура в России в конце XIX – начале XX века : сб. воспоминаний. – СПб., 2003. – С. 140.

¹¹ Там же. – С. 159.

¹² Жирков Г. В. История цензуры в России XIX – XX вв.: учеб. пособие. – М.: Аспект Пресс, 2001. – С. 190.

¹³ Щеголев С. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи. – К.: Тип. товарищества И. Н. Кушнерев и Ко, 1914. – С. 54.

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 864, спр. 37, арк. 27–28.

¹⁵ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), ф. 3964, оп. 1, спр. 2, арк. 123 зв.

¹⁶ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) : докум. худож. вид. / передм.: В. Шевчук. – К. : Темпора, 2003. – С. 310–311.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 3964, оп. 1, спр. 2, арк. 124.

¹⁸ ЦДІАК України, ф. 295, оп. 1, спр. 51, арк. 27.

¹⁹ Там само, спр. 4, арк. 55.

²⁰ Там само, спр. 139, арк. 112.

²¹ Там само, спр. 186, арк. 2.

²² Егоров А. Е. Страницы из прожитого. – С. 140.

²³ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – С. 310–311.

Исследовано влияние революции 1905–1907 гг. на развитие украиноязычной периодической прессы в Киеве
Ключевые слова: революция 1905–1907 гг., цензурные учреждения, украинская периодическая пресса.

The author has investigated the influence of the Revolution of 1905–1907 on the development of the Ukrainian periodical press in Kyiv.

Key words: the Revolution of 1905–1907, censorship institutions, the Ukrainian periodical press.